УДК: 82.95.512.19-1:8122

Kirimov Tair Nuridinoviç[1]
E_mail: tairkerimoff@gmail.com

Şairniñ qalp töründe saqlanğan duyğular (Mehmet Nüzhetniñ icadına yañı baqış)

Açıqlama: *Maqalede namlı qırımtatar klassik şairimiz Mehmet Nüzhetniñ ömrü ve onuñ bugünge qadar saqlanğan edebiy mirası üzerinde bir araştırma yapıla. Manzumeleri, hikâyeleri misalinde edipniñ şahsiyetine ve felsefiy tüşüncesiniñ terenligine büyük diqqat ayırıla. Mezkürniñ öz eserleri vastasınen oquyıcığa tesir etme yolları, keşfleri açıqlana.*

Anahtar sözleri: *milliy, portret, halq, psihologiya, Mehmet, Nüzhet.*

Haqiqiy qırımtatar edebiyat klassikası ne olduğını M. Nüzhetniñ eserlerini qoltuq ucunda büyük heyecanlıq, endişe ile oqudığımda farq etmege; onuñ icadiy laboratoriyasında teren, ince hisseleri ile fikir ve nutuq şekilleriniñ nasıl canlanğanını aydın körmege başladım. Ziyadesinen edipniñ bediy qahraman tipleri üzerindeki ciddiy çalışmalardan pek de haveslendim. O, eserde böyle bir sert şaraitlerini yaratırken insannıñ (eser qahramanınıñ) tabiatını sınavlar. Ve birdebir cemiyet içersindeki davranışlarnıñ psiholojisini ögrenecek olsa, halqnıñ milliy çizgileri, dünyabaqışları üzerinden devamlı seyretmeler yapar. İşte, Mehmet Nüzhetniñ ilk baqıştan sade ve mündericesi komik kibi körüngen “Selim sohta” dramatik süjetli hikâyesi bunuñ misalidir. Bu yerde, menfiy ve qara renklerde tanıtılğan medrese talebesi mıyıqlı-qalpaqlı qırcıman Selim – yımşaq tabiatlı, nazik bir bay qızı Momine ile qırmızı qader yiplerini bağlamaq arzusında çeşitli dubaralarğa oğray. Çoq yıllardan beri aşq hayalları ile ömür keçirgen Selim, şahsiy psiholojik qusurlıqlarından (veya fenalaşqan ekonomik durumından) ötrü, kendi duyğularını istegen qızğa bildirmege cesaret bulamay. Ve bir kün sevgilisi Qıpçaqlı Acemet baynıñ oğlu Qurtmuratqa nişanlandığını eşittikçe, aşq ateşini öz yüreginde kömmekten başqa çareler körmey. Faqat, hayli vaqıt keçip, köydeşlerniñ ağzına tüşken – qocası Japon cenkinde helâk oldu, kibi haberine samimiyliknen sevinirken Momineniñ eki çocuqlı olğanına baqmadan, onuñ ile bir olmaq güzel fırsatını elinden qaçırmay. Ne oldu, ne olmadı, çoq beklenilgen evlilik hazırlıqları esnasında harp meydanından könderilgen *mektüp* Selimniñ ömrüni büsbütün yoqqa çıqara. Mehmet Nüzhet diger öz “Bahtsız horanta” hikâyesinde de hadiselerniñ aqışını *mektüp* vastası ile deñiştire zaten.

Meraqlısı şu ki, “Selim sohta” eseri süjetiniñ yüksek kerginligi noqtasında menim kibi bir duyğulı oquyıcı olursa, evvel eñ aşağı sıfatlarında kösterilgen sohtanı estetik cihetten nazik bediy sımasında qabul etmek hazır. Yani müellif, onuñ ruhiy aşağılığı, alçaqlığı ve nefishorlığında masüm, hüsn çizgilerini araştırıp çıqara. Böyleliknen, Selimni bambaşqa ampluada bizge yuttura. Velhasıl, mühitniñ vira şiddetleşken zamanında perde arqasından müellifniñ özü sahnağa çıqa. Ve bahs olunğan zarfnı açıp, mündericesini oqumaq mesuliyetini boynuna ala:

“Gece düşümde, kündüz esimde, başımnıñ tacı, göñlümniñ ilâcı, derdimniñ dermanı, quvançımnıñ fermanı, bağçamnıñ gülü, dalımnıñ bülbüli, cerde izim[2], kökte yıldızım… Momine hanıma çoq-çoq selâmlar idüp, hatır-ı şerifni istifsar iderim[3]. Ve yine, kürpe qozularım Ayşemen Esmanıñ közçüklerinden öpüp, menim bu qavğadan sağ-selâmet üyge qaytup barmaqlığım içün

[1] ***Kirimov Tair Nuridinoviç,*** Doç. Dr. Qırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversiteti, Qırımtatar edebiyatı ve gazetacılığı bölümi (Aqmescit).

[2] yerde izim. – T.K.

[3] hal hatır şerefleriñizni sorarım. – T.K.

Tañriden gece-kündüz dua idüp istemeñizni irca etemen[1]. (Men ölsem de, qalsam da eger) bu kişi sizge barğanday bosa eger, menim bir qabat urbamnı[2] oğa kiydiriñiz, biz onuñman bek yaqın dost bolğanımızdan, biribirimizge resimlerimizni de beriştik. Baqiy selâm, qara yazılı Qurtmurat...”[3].

Asılında eserniñ tam metni ve misalge ketirilgen mektüp parçası arasındaki til, üslüp farqlığı da meraqlı. Lingvistik qatmerler vastası ve hatta nesirniñ şiiriyetke keçmek anı ile yazıcı öz teren duyğularınıñ yüceligini köstermeknen meşğul. Her halda, mezkürniñ icadında edebiy türlerin biribirinen qarışması tek degildir. Bu yerde, “Feride apte” *manzum hikâyesini* hatırlamaq da yeterli[4]. Ve nihayet, bahs olunğan mektüp satırlarında ise, sıq-sıq qullanılğan intonasyon alâmetleri bediy qahramannıñ coşqunlığını, eşine beslegen sevgisinden nefesi tutulğanını, başı döngenini ifadeley. Bundan ğayrı, polisindeton denilgen stilistik figurası Ottomar Anshützniñ Electro Tahiscopı kibi tasavvurımızını kerçekleştire, canlandıra. Tıpqı muhabbet coşqunlığını edipniñ felâketli qaderini açıqlağan lirik şiirlerinde rastketirebilemiz. Örnek içün, şair ömür arqadaşınıñ ölümi münasebetinen yazğan bir ağıttır:

“Altındayım, elmazım, açqan gülüm,
Benlik, barlıq, bağımda bir bülbülim...” –

kibi accı satırları ile başlanğan *“Qırıq qalbimniñ qayğısı”* şiirinde torlanğan közlerimiz ögünde vedalaşma levhası canlana. Bu yerde, bir-eki tatar mollanıñ oquğan *“Bismillâhi ve alâ milleti Resülillâh”*[5] duası ile birlikte qabir çuqurına enip, cansız vucudını büyük muqaytlıqnen qollarına almağa hazırlanğan qocasını köremiz. Onuñ sevgili zevcesine soñ kere aytqan mülâyim ve tasalı sözçüklerini duymaqtan canımız, cigerimiz küymekte. Tenqitçi Eşref Şemizadeniñ çalışmalarında birinci beyiti kösterilmegen şiiri ve şairimizniñ elyazmaları esasında ğayrıdan basılğan şiirlerden bu varyantı mütecessiz (meraqlanğan) araştırmacılar içün pek qıymetlidir.

*“**T**abut **t**artup **t**eniñni **t**opraq **tt**ı,*
*C**a**ş **c**anıñnı **c**utuq **c**er **c**almap **c**uttı*

Uçtıñ artıq, elimden ölüm aldı...
*Q**ı**rı**q** **q**albim **q**ararup, **q**arap **q**aldı.*

*K**ö**z **k**örmegen **k**eçede, **k**öñül **k**irli,*
*T**ü**şünceler, **t**asalar **t**ürli-**t**ürli.*

*M**e**zarıña **m**ingenler **m**iyavquşlar,*
*T**e**k, **t**ik **t**enge **t**uyula **t**ik **t**avuşlar...”.*

Misalge ketirilgen parçada çoq tekrarlağan tutuqlar (sozuqlar) bir ses oyunı kibi tanılmaq mümkün. Amma, aldımızda şairniñ özüni tasavvurlasaq, bu seslerni ifadelegen – quruğan ağzında, morarlağan dudaqlarında can azabını, qara nefretini, öfke patlamasını, ümütsizligini bile körmek ihtimalı bar. Şiirde alliteratsiyalar ve assonanslarnıñ mantıqlı surette lehçe sözleninen nasıl güzel bağlanğanını baqıñız!.. Bu yerde, mimika ve jestlerden ğayrı insannıñ fiziolojik durumını açıqlağan sesli belgilerni rastketirmek mümkün.

Meselâ, ten titremeleri, közyaşları tulnıñ boğazında tüyümlengen sözlerini, hayqırmalarnı ta qalp töründen açıqlaylar:

“*Talpınaman tentirep[6], ten tarlıqta,*
Mırıldanup, moñsirep mezarlıqta.

---

[1] rica etem. – T.K.

[2] bir qat urbamnı. – T.K.

[3] İsmail Gaspralı adına milliy qırımtatar kütüphanesiniñ elyazmalar bölügi. M. Nüzhet fondu. – Dosye 1. – S. 156–157.

[4] Mehmet Nüzhet. Qırımnıñ çöl ayatından: Saylama eserler cıyıntığı. – Simf.: Dolâ, 240 s. – S. 159–164.

[5] Yüce Allağın ismi ile Resüllahın dini üzerine kömemiz. – T.K.

[6] çabalanam, qıynalam titrep. – T.K.

Qabiriñni qarmalap qaltırayman,
Canğa cetti cañğızlıq, dep cılayman”[1].

Şu arada inqilâpçı şairimiz C. Kermençikliniñ leksik anaforası sayesinde qullanılğan fonetik tekrarlanmaları aqlıma kele. Onuñ “*Sevin, ey, şanlı millet!”* şiirinde vatan hainlerini cezalamaq içün meydanda toplanğan işçiler böyle tasvir etile:

“Bıraq! Biraz damarında dolaşan qan qurusun,
Bıraq! Biraz zindanlarda kemikleri çürüsün.
Bıraq! Biraz sürgünlerde bizim kibi yürüsün,
Bıraq! Biraz közlerinde hasret qanı bürüsün…”[2].

İşte, bu taşqın satırlarından öz mecalsız qurbanını qanğa parçalamağa hazırlanğan bir sürü dehşetli börülerniñ ırıldamalarını duyğanımız kibi ola. Bu meraqlı olaynı evvel “Cemil Kermençikliniñ bediy mirası” degen kitapta (2007) daha terence açıqlağandım. Söz kelimi, eki müellifni *tabiylik* birleştire. Birisinde *milliyetçilik* ise, digerisinde *halqçılıq tabiyligidir*. Mehmet Nüzhetniñ icadında rastkelingen bediy janrlar, formalar, anekdotik epizodlar işte halqın hayatından alınğandır. Meselâ, bular qırımtatar milliy yırlarımıznıñ şekline beñzegen beşlikler, beyitler (“İçki qurbanı”, “Batır cigit”, “Qarılğaç”); masal, ertege maqamınen oqulmaq içün yazılğan tenbihler (“Tilenci qart”, “Kirpi ve durna”, “Oñmaz bike”); köylülerniñ eskirgen moral prensiplerini qamçılap külgen çıbırtmalar, fıqralar (“Qışta neler añılır?”, “Haq rahmet eylesin!”, “Vaaz”) ve ilh. Vesilesiyle daha bir qafiyeli parça:

“Bir zamanda bek aytuvlı bir baynıñ
Olğan büyük taqdirinen Hudaynıñ,
Dar-dünyada mal degenden bir qızı,
Lâkin soqur eken onuñ bir közü.
Hoca, mektep, oquv, yazı körmegen,
Bay olğan soñ, oquyım dep, yürmegen...”[3].

Bu *“Soqur közden saadet”* adlı şiir ise, biz evvel bilgen sohta ve onuñ evlenme macerasınıñ başqa bir devamıdır. Masal maqamı ile sözge başlağan şair tahsilnen işi-gücü olmağan bay qızınıñ tuhaf ömründen bahs ete. Ve cehalet ıstırabını çekken fuqare köylülerni yürekten acığanı kibi, oquvnıñ qadrini bilmegen zenginlerge kin, nefret besley. Böylece, yaşı 30’dan aşqan bekâr qızınıñ yarı cahilligi bir soqur közüniñ çirkinligi ile qarşılaştırılır. Cahillik soqurlığı yalñız aydın ve qasevetsiz kelecegini arzulağan barlıqsız, oñsuz bir Sefer sohtağa yaraşır anca. Bu hayat olayını M. Nüzhet böyle satırlar ile yekünleyerek, öz fıqra uydurma ustalığını köstere:

“Kiyev etip ketirgenler Seferni,
Seadetke tez qavuşqan bu “erni”.
Qapağanlar aqşam qıznıñ evine,
Kirgen kiyev, pek sevine-sevine.
İzin almay, qızıñ sorap özünden,
Pek yürekten öpe soqur közünden.
– Vay! Sav soyun öpseñiz, ev! – degen qız.
Sohta degen: “Bu menimçün bir yıldız!
Olmağaydı eger seniñ bu közüñ,
Aram ediñ hep bir mağa sen özüñ...”.

Şiirniñ soñki satırları ne qadar keskin, zekâ ve acayıp, degilmi?!. Bu yerde, estetik ve etik degerlikleriniñ kontrastları sayesindeki accı hayat hikâyesi şairden ise, Sefer-Selim sohtanıñ eski sevgiliden intiqam almaq vesilesi de haydı bizden olsun. Faqat, dügün gecesi can ağırtısınen qarşılanğan kelinniñ sıması nasıl kederli, muñlu olğanını lafsız añlamaq mümkün. Şairimizniñ portretler gallereyasını közden keçirdigimiz zaman dersin ki, bular meşhur Leonardo da Vinci’niñ

[1] Mehmet Nüzhet. Qırımnıñ çöl ayatından: Saylama eserler cıyıntığı. – Simf.: Dolâ, 240 s. – S. 98.
[2] Kermençikli C. Sevin, ey şanlı millet! // Terciman. – 1917. – Mart 16.
[3] Mehmet Nüzhet. Qırımnıñ çöl ayatından: Saylama eserler cıyıntığı. – Simf.: Dolâ, 240 s. – S. 39.

resim çizme talimatlarına esaslanıp yazılğandır[1]. Bahs olunğanı kibi, Mehmet Nüzhet duyğularğa ve olarnıñ ifadelenme şekillerine diqqat ayırırken cehaletniñ sımalarını yaqından tanımaq içün başı töben, boynu qısıq tilenci qart çobannen qoñuşa; qalın qursaqlı, yelkesi tavlı hilekâr mollasınen tartışa; üstü cartı, çırayı qaçıq sarğuş bir çiftçige de omuz bere. Bu canlı resimler arasında şöyle de bar ki, üzerinde edebiyat tenqidi ustaları davalaşır. Böyleliknen, "Avcı" ve "Avcığa" şiirleri misalinde avcılıqnıñ özelliklerini muzakere etken Şamil Alâdin ile Şakir Selim tatar avcınıñ qıyafetinde ve davranışlarında milliy alâmetlerni, psiholojik kerçeklerni açıqlamağa tırışalar[2]. Bularnıñ yanında coq yıldan beri Qırım müelliflerniñ kitaplarını öz resimlerinen yaraştırğan zemaneviy ressam Zarema Trasinova şairimizniñ "Noğaynıñ adağı", "Şairniñ uyqusı", "Aman, şu aqaylar!", "Bastırıqqa", "Tilenci qart", "Öşek", "Bahtsız horanta" ve diger eserlerde rastkelingen edebiy tiplerni qalemge alır. Ve mazilerde qalğan öşekçi Fatmalarnıñ, talihsiz Safiyelerniñ, ekiyüzlü Menseyitlerniñ, ırğat çobanlarnıñ, mahpus şairlerniñ kederlerini ğayrıdan hafızamızda tazelegen kibi ola. Anlaşılğanına köre, şair tek tek seçken sımalarnı farqlı, yani tış ve iç noqtayı nazardan açıqlamağa seve. O, eserde baş qahramanınıñ ağzından, yoqsa birdebir olaynıñ şahidi sıfatında söylenirken, şuuraltımızğa tesir bere. Bu güzel unsur M. Nüzhetniñ oquyıcılar ögünde can sıqıcı bir ahlâqçı körünmemek içün yardım ete. Müellifniñ "Millet" gazetasında basqan "Ökünç", "Bir sarguşıñ ağzından", "Bır tatarın fığanı" kibi şiirleri de bunuñ açıq örnegidir. Bahs olundığı kibi, şairniñ icadında nasihat şiirleri çoq rastkelinir. Lâkin, bularda tabiatınca kibirli insanoğlunı usandıracaq tazirlerni pek az taparsıñız. Şair, aksine halqnıñ günâhlarını boynuna alıp, accı közyaşlar içinde tövbelerde, itiraflarda bulunır. "Ağladım" şiiri de aynı maqamında yazılğandır:

"Alem-i islâmı baştan başa seyran iderken,
Ey-vah! Sürü-sürü mazlumları[3] körüp ağladım!
Saireler marifette cıhanı hayran iderken,
Közleri bağlı müslümanları körüp ağladım.

Emlâki ğasp idilmiş[4], huquqı payimal olmuş[5],
Haqsız çiğnenmiş masum canları körüp ağladım!
Mesut aileler şerr adüvve duçar olup[6],
Suv kibi tökülmiş al qanları körüp ağladım!

Vucutlar berbat olmuş, qalmamış hayattan eser,
Çehreleri solmuş insanları körüp ağladım!
Nedir dostluq, nedir düşmanlıq bilen pek az qalmış,
Kör nefsine qurban olanları körüp ağladım!

Qardaşınıñ müthiş derdine dermanlar arayup,
Hücumlara maruz qalanları[7] körüp ağladım!
Bu hali felâket iştimalden ibret almayan[8],
İnsan şeklindeki hayvanları körüp ağladım!"[9].

---

[1] Леонардо да Винчи. Об искусстве / пер. с итал.: А.А. Губера, В.К. Шилейко. – М.: Рипол классик; СПб.: Пальмира, 2017. – 319 с.

[2] Selimov Ş. Şamil Alâdin, çarıq ve çaqı haqqında // Qırımname-II. – Aqm.: Tarpan, 2008. – 176 s. – S. 80–85; Mehmet Nüzhet. Qırımnıñ çöl ayatından: Saylama eserler cıyıntığı. – Simf.: Dolâ, 240 s. – S. 41–42.

[3] Zulüm altında bulunğan, haqlarından mahrum olğanlar. – T.K.

[4] Mülkleri elden tartılıp alınğan. – T.K.

[5] Haqqı, huquqı taptalğan, yoq etilgen. – T.K.

[6] Bahtlı aileler fena düşmanlarnıñ qoluna tüşüp. – T.K.

[7] Hücum altında qalğanlar. – T.K.

[8] Her tarafnı sarğan felâketli halından örnek almağan. – T.K.

[9] Çelebizade Mehmet Nüzhet. Ağladım! // Millet. 1917. – № 56. – Sent. 4.

Yuqarıdaki dörtlükler keçken asır degil, bugün yazılğanı kibi zannetilmek mümkün. Ki, müsülmanlarnıñ hal-hazırki vaziyeti aynıdır: haqları taptalğan, mal-mülkleri tartılıp alınğan, aileleri bahıttan ayırılğan, vatanları düşmanlarğa satılğan. Felâketler furtunasınıñ ortasında bulunğan şair soydaşlarınıñ diqqatını çekmek, olarnıñ hisselerini qozğalamaq niyetinen ağlamağa başlay. Ağlayaraq etrafını sarıp alğan halqına hitaben iman ve ahlâqnıñ degerliklerinden, cehalet ve nefsiniñ qaranlığından bahs eter. Bu psiholoji cihetten küçlü bir tesiretme stratejilerini şair medreselerde oqutulğan hutbe derslerinden ögrengendir. Anca, biyografları bergen haberine köre, Mehmet Nüzhet balalıq, gençlik çağlarında Kezlev, Bağçasaray medreselerinde tahsil aldı. Talihi üzerinde bir eki söz aytacaq olsaq, mezkürniñ qısqa hayatını (1988–1934) çoq ğayıplar ve qarsanbalar teşkil ete. Meselâ, çocuqlığında anasından öksüz qalması ve daha soñra birinci eşi ile evlâdınıñ apansız vefatları. Özü de milliy ğayeviy prensiplerine sadıqlığından dolayı, defalarca hapshanelerge tüşer. Nihayet, ağır hastalanıp Kök-Köz hastahanesinde öle eken.

Eyi ki, merhumnıñ mirasqa qaldırğan elyazma ve matbu eserleri saqlandı. Bular milliy edebiyatımızı zenginleştirmeknen birlikte tenqitçilik ilmimizniñ yañı mertebege köterilmege bir hayırlı vesilesi ola.

Киримов Таир Нуридинович

Психологические элементы в творчестве Мемета Нузета

Аннотация: *в статье рассматривается жизнь и литературное наследие видного деятеля крымскотатарской литературы довоенного времени Мемета Нузета. На примере серии художественных произведений делается анализ личности поэта, его философского мышления. Выявляются авторские методы психологического воздействия на подсознание читателей.*

Ключевые слова: *литература, портрет, психология, народ, Мемет Нузет.*

Kirimov Tair Nuridinoviç

The psychological elements of Mehmet Nuzhet's writing creation

Abstract: *The article considers the life and the literary heritage of the prominent figure of the Crimean Tatar literature of the pre-war period, Memet Nuzet. On the example of a series of artistic works (poems and stories), the analysis of the poet's personality, his philosophical thinking is carried out. The author's methods and ways of psychological influence on the subconscious of readers are revealed.*

Keywords: *literature, portrait, psychology, people, Mehmet Nuzhet.*

Edebiyat:

1. Bekirov C. Memet Nüzet (1888–1934) // Nesillerden nesillerge miras. – Aqm.: Lemeşko K.A., 2012. – 160 s.

2. Cemal Kurnaz, Halil Çeltik. Hanlık dönemi Kırım şairleri hakkında bazı tespit ve değerlendirmeler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2009. – Sayı 51. – S. 275–294.

3. Kerimov İ. 19 asırnıñ soñu ve 20 asırnıñ başında qırımtatar bediy sözüniñ evrimi. – Aqm.: Qırımdevoquvpedneşir, 1998. – 184 s. – S. 167–174.

4. Kerimov İ. Eki asır arasında (XIX–XX): Resimli buklet. – Simf.: "Qırımdevoquvpedneşir", 1997. – 21 foto.

5. Kerimov İ. Medeniy esnas: 1920–1938 (qırımtatar tili, edebiyatı ve medeniyetinden destegi). – Simf.: Tavriya, 1997. – 496 s. – S. 47–48.

6. Kerimov İ. Qırımtatar tili, edebiyatı, folkloru, tasili, tarihi, medeniyeti ve tehnik ilimleri ile bağlı bibliografik köstergiç (1618–1944). – Simf.: OAO “Simferopolskaya gorodskaya tipografiya”, 2009. – 324 s.

7. Küneşten bir parça: qırımtatar şiiriyeti antologiyası (XIII–XX asırlar) / Haz.: M. Miroşniçenko, Y. Qandım. – K.: Ukrayinada yaşağan milliy azlıqlar tillerindeki edebiyatlar boyunca ihtisaslaştırılğan Baş redaktsiyası, 2003. – 786 s. – S. 226.

8. Mehmet Karaarslan. Bekir Çobanzade’den Mehmet Nüzhet’e Kırım şiirinde beşkoşma ve türk şiirinde beşkoşmalar / Elektronik ceryanı: http://ilmiyqirim.blogspot.com...

9. Mehmet Nüzhet. Qırımnıñ çöl hayatından: saylama eserler cıyıntığı / Haz.: N.S. Seytâğyayev. – Simf.: Dolya, 2003. – 240 s.

10. Nial Memet Nuzet qızı. Babaçığımnı hatırlap. – Simf.: QCİ “Qırımdevoquvpedneşir”, 2015. – 120 s.

11. Qandım Yu. Memet Nuzetniñ söz elmazları / Yuqu yoqtır közlerde. – Simf.: Tarpan, 2009. – 192 s. – S. 22–32.

12. Qurtnezir Z. Qırımtatar edipleri: Bibliografik köstergiç. – Aqm.: Tavriya, 224 s.

13. Selimov Ş. Şamil Alâdin, çarıq ve çaqı haqqında // Qırımname-II: Tamçılar. – Aqm.: Tarpan, 2008. – 176 s. – S. 80–85.

14. Şemizade E. Es, tatlı yel, talğın, talğın / Edebiy ve tenqidiy maqaleler. – Simf.: Dolya, 2000. – 248 s. – S. 37–83.

15. Барт Р. Фрагменты любовной речи. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 320 с.

16. Борев Ю. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия. – М.: «Искусство», 1970. – 268 с.

17. Вазари Д. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. Полное издание в одном томе / Пер. с итал. А.Г. Габричевского, А.И. Венедиктова. – М.: «Изд-во Альфа-Книга», 2017. – 1278 с.

18. Иванов Д. Специфика перфомативно-кинетической имиджевой подсистемы синтетической языковой личности в пространстве поэтического рок-текста // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2015. – № 3. – С. 170–173.

19. Киримов Т. Творческое наследие Джемиля Керменчикли (первая треть XX века). – Монография. – Симф.: Оджакъ, 2007. – 164 с.

20. Крейдлин Г. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. – М.: Языка словянской культуры, 2005. – 224 с.

21. Леонардо да Винчи / Пер. с итал. А.А. Губера, В.К. Шилейко. – М.: РИПОЛ классик; СПб.: ООО «Издательство «Пальмира», 2017. – 391 с.

22. Невзглядова Е. Интонационная теория стиха. – СПб.: Нестор-История, 2015. – 160 с.

23. Потебня А. Психология поэтического и прозаического мышления. – В кн.: Семиотика и авангард: антология / Ред.-сост. Ю.С. Степанов и др. Под. общ. ред. Ю.С. Степанова. – М.: Академический Проект; Культура, 2006. – 1168 с. – С. 177–197.

24. Урсу Д. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944): Библиографический словарь. – Симф.: Доля, 1999. – 240 с.

25. Успенский Б. Семиотика искусства: поэтика композиции; семиотика иконы; статьи об искусстве. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 360 с.

26. Экман П. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2018. – 448 с.